

La pèrdua traumàtica del sentit del lloc: degradació del paisatge i patologies depressives

Francesco Vallerani

En primer lloc, cal que els lectors sàpiguen que aquest assaig no és només el resultat de les investigacions de l'autor en l'àmbit de la geografia, i en concret en la complexa evolució dels paisatges post-industrials, sinó que també constitueix un exemple significatiu d'allò que s'acostuma a definir com a observació participada, en què l'anàlisi científica interactua amb els sentiments, les emocions i l'experiència viscuda per l'estudiós. L'enfocament teòric i el treball de camp no es limiten, doncs, a una simple narració objectiva dels fets, sinó que van de bracet amb una densa superposició de sensacions. En el cas de l'anàlisi dels nous paisatges que estan apareixent, no exclusivament en l'entorn territorial quotidià de l'autor sinó en l'escenari molt més ampli de l'actual urbanització occidental, aquest ha pogut valorar les "reaccions negatives" que se'n deriven. En aquest context, l'objectiu del geògraf passa a ser la comprensió dels problemes territorials a través del contacte directe amb els esdeveniments. Les realitats geogràfiques només es poden conèixer des de l'interior a través d'un coneixement empàtic. L'investigador ha "d'observar allò que estudia i introduir-s'hi" (Capel, 1988: p. 257), a través d'entrevistes amb els habitants de la zona analitzada, tot cercant esdevenir part de les seves vides i d'establir-hi un autèntic lligam, no solament com a estudiós, sinó també com a persona.

L'àmbit geogràfic en el qual l'autor ha pogut elaborar les seves reflexions és la plana del Vèneto central, és a dir la *terraferma* de Venècia, una de les regions culturals més riques del món en patrimoni històric, que ha preservat restes monumentals d'època romana, un dens sistema d'abadies, castells i nuclis habitats envoltats de muralles medievals ben conservades, així com una valuosa xarxa urbana de ciutats estat i petits pobles històrics, viles rurals, paisatges agraris tradicionals, antics sistemes hidràulics que encara funcionen, elements d'arqueologia industrial, etc., i tot això, dins d'un context geomorfològic molt variat, que

va des dels relleus alpins de les Dolomites a les llacunes de la costa de l'Adriàtic (Cosgrove, 1993). L'autor només fa algunes pinzellades del que ha succeït i està succeïnt al Vèneto, però intenta extreure'n reflexions generals que evidencien la sensació d'incomoditat i angoixa que experimenta una comunitat sotmesa a la ràpida degradació del seu espai quotidià.

Una societat pessimista?

Per entendre millor la complexa evolució de les relacions entre els territoris de la globalització i les actuals societats opulentes que hi actuen, és convenient tenir en compte les reflexions teòriques de la geografia humanística. El geògraf humanista no cerca el consol de les dades quantitatives, reduint les persones a números d'una estadística per després resumir-los en forma de taula: per a ell, l'objecte de la recerca geogràfica és precisament el paper del subjecte en la construcció de la relació amb el territori. Es tracta de recuperar els espais d'ambigüitat i polisèmia, començant a tenir en compte "objectes socials" importants, com ara els valors i les normes compartides, les tradicions culturals o les relacions afectives. La conseqüència de tot plegat és que l'organització territorial interactua amb una complexa xarxa d'elements emocionals que poden anar des de la relació emotiva i afectiva amb un lloc, o "topofília" (Tuan, 1974), fins a les més pessimistes reaccions negatives davant la degradació ecològica i social de determinats entorns, que es coneixen amb el terme "topofòbies" (Tuan, 1979; Davis, 1998).

No cal ser sociòleg per constatar la sensació de pessimisme que comparteixen amplis sectors de la societat occidental des de principis d'aquest nou mil·lenni. És suficient fullejar la premsa o mirar les notícies de la televisió per adonar-se, de forma ràpida i empírica, de l'existència de molts i diversos esdeveniments negatius que no poden deixar indiferents les persones sensibles. De tota manera, això només representa el nivell espectacular i

superficial d'una mena de consumisme de la catàstrofe, tant si es tracta d'incendis d'estiu com d'atemptats terroristes, d'huracans caribenys, naufragis de petroliers o incidents esporàdics de crònica negra que torben els somnis dels burgesos opulents en les seves cases-búnquer aïllades. Són històries de malestar ordinari que alimenten reflexions més complexes, vinculades a l'emergència d'un pessimisme conscient i arrelat, que caldrà analitzar amb atenció per distingir l'estètica de l'apocalipsi de les angoixes i les pors objectives relacionades, per exemple, amb el problema energètic, amb la contaminació de l'aire i de l'aigua o amb el canvi climàtic.

La gran varietat de motivacions, tant individuals com col·lectives, que poden originar una actitud pessimista, i a les quals es farà referència ben aviat, són conseqüència d'una mena de teixit connectiu governat pels misteriosos mecanismes activats per allò que Serge Latouche defineix com a "megamàquina mundial" (Latouche, 1995). És l'espai virtual del "turbocapitalisme" global el que determina l'esfondrament de les geografies relacionals quotidianes i que fa que augmenti la sensació d'inseguretat com a conseqüència dels canvis que es produeixen a nivell mundial i que es perdi la relació amb els llocs, els quals esdevenen impersonals i irreconeixibles (La Cecla, 1998). Els casos d'urbanització intensiva de les zones rurals suburbanes i la seva transformació com a conseqüència de les decisions de l'*agribusiness* global, la construcció de grans infraestructures de transport i energia, el problema dels residus o l'expansió de la construcció per a usos turístics en els territoris més atractius, entre d'altres, són transformacions molt habituals a tots els països europeus i comporten malestar a amplis sectors de la població per la pèrdua dels tranquil·litzadors punts de referència de les geografies quotidianes i per l'anul·lació dels lligams existencials amb l'espai viscut així com amb les arrels culturals i afectives amb el territori (Bonesio, 2000). Això provoca la pèrdua del sentit de pertinença a aquella dimensió sentimental transmesa pel paisatge i empobreix la socialitat compartida, deixant un buit que ompli-

ran fàcilment les “amistats” electròniques i televisives que proporciona el mercat global d’alta tecnologia. En aquesta època de “modernitat líquida” (Bauman, 2006), en què les formes socials i els llocs viscuts flueixen ràpidament i ens deixen sense instruments segurs per interpretar les noves realitats, no tenim més remei que replegar-nos en la dimensió tancada i restringida de la racionalitat individual i sacrificar els lligams entre les persones a canvi d’actituds competitives i agressives (Bauman, 2007).

Imatge 1. La construcció de grans infraestructures de transport sovint comporta malestar a la població.

És evident que aquest rerefons de ràpids i profunds canvis socials i territorials ofereix una bona base per a una gran varietat de discursos sobre la decadència, capaços d’expressar la sensació de pessimisme, tan comuna i difosa, que està afligint els primers anys del nou mil·lenni. A aquesta afirmació caldria contraposar-hi el fet que la història de la humanitat ha anat sempre acompanyada de discursos sobre la decadència, amb matisos especialment pessimistes quan es refereixen a l’estil de vida majoritari d’una societat. Ens trobem davant de l’habitual evocació dels *mala tempora* en què vivim, comparats amb un passat mitificat?

Probablement existeixen similituds amb aquesta recurrent insatisfacció davant del present, però és una anàlisi una mica massa precipitada i superficial, que no té en compte els factors que caracteritzen les condicions existencials del nou mil·lenni (Bennet, 2001). L'intent de minimitzar les angoixes postmodernes ha portat a l'aparició d'una contracultura negacionista en relació amb les principals tesis ecologistes actuals (canvi climàtic, degradació ecològica o desaparició dels paisatges històrics), de la qual Michael Crichton i Bjorn Lomborg són només els portaveus més coneguts (Crichton, 2004; Lomborg, 2001).

La decadència mediambiental actual presenta característiques molt més complexes i esteses que les presents durant la industrialització "bruta" del segle XIX, atès que no està relacionada únicament amb situacions geopolítiques i macroeconòmiques de dimensions globals, sinó sobretot amb sistemes de producció invasius i d'elevat cost energètic, afavorits per l'extraordinari increment demogràfic. La contaminació de l'aire i de l'aigua (tant la del mar com la dels rius i llacs), la difusió de l'ús de la química de síntesi en l'agricultura, la reducció de la biodiversitat, la pèrdua de la bellesa dels paisatges i tants altres aspectes crítics de la convivència entre l'ésser humà i el medi ambient, estan posant a prova la viabilitat ecològica d'amplis sectors del planeta (Worldwatch Institute, 2006). Així, aquesta degradació ambiental està directament relacionada amb l'actual pessimisme de la societat. De fet, les dades sobre la degradació tenen més influència com més alt és el nivell de sensibilització mediambiental i paisatgística de les persones. En aquest sentit, l'interès popular per la vulnerabilitat del medi (atmosfera, hidrosfera i biodiversitat) no havia estat mai tan gran com en aquests darrers anys. Ara però, la societat també es preocupa per la qualitat dels aliments i per les infinites situacions de destrucció local que alteren, de forma més o menys intensa, la qualitat de la vida i que nodreixen d'aquesta manera el pessimisme social amb unes condicions objectives de risc (Beck, 2006).

Geografies de la por

Han passat gairebé tres decennis des del moment en què Yi-Fu Tuan va posar de manifest l'estreta relació que uneix el paisatge i la por (Tuan, 1979). La reflexió és encara avui de plena actualitat, sobretot pel que fa a la crisi ecològica, fins i tot en casos d'esdeveniments llunyans que no ens afecten directament. El mecanisme de la por és una estratègia ancestral de què disposen les espècies animals més evolucionades, entre les quals es troba l'ésser humà, per garantir la seva pròpia supervivència. És una emoció que assenyalava la presència del perill i posa en marxa una reacció corporal davant d'una amenaça real, o percebuda com a tal, de tipus físic o emotiu. És, en definitiva, una manera de fer-nos entendre que estem vius i que avancem cap a allò desconegut. Les alarmes i l'ansietat en són els components principals: l'alarma prové de quelcom inesperat que succeeix en l'entorn circumdant i l'instint que se'n deriva és el de fugir o combatre l'imprevist. L'ansietat, en canvi, és una sensació a partir de la qual es combat la por anticipant esdeveniments futurs, plausibles o només imaginaris, que són percebuts com a potencialment perillosos.

En voler afavorir les relacions entre grups humans i medi, sorgeixen situacions de por causades per tensions emotives, individuals i compartides que reforcen la vigilància de l'espai viscut en el moment en què aquest últim es considera amenaçat, inestable o desconegut, i en què ens sembla que perdem el control. Per tant, per a la construcció d'una territorialitat humana satisfactòria és essencial tenir confiança en la fiabilitat de l'espai en què vivim. Aquesta fiabilitat està garantida per diversos factors, com són, principalment, els lligams socials i emotius, i els senyals d'agregació i associació comunitària que identifiquen el concepte d'arrelament territorial, avui reconegut com a fonamental per al desenvolupament d'una relació harmònica entre l'espai viscut i els grups humans (Relph, 1976).

En relació amb l'actual difusió a la societat de les amenaces mediambientals, és fàcil observar una progressiva superació de

la tradicional por “de la” natura, especialment de les manifestacions extremes d’huracans, inundacions, sequeres, esllavissaments, allaus, terratrèmols i tsunamis, per donar pas a angoixes i preocupacions compartides pel destí de l’equilibri ecològic. És a dir, està creixent la por “per” la natura. Una prova evident d’aquesta nova actitud és la crítica general a la definició de desastre natural, de manera que el caràcter “natural” de l’esdeveniment es posa en dubte per introduir-hi una presumpta responsabilitat humana, com en el cas del debat polític i científic que va sorgir com a conseqüència dels efectes destructius de l’huracà Katrina, al sud dels Estats Units. Segons aquesta nova actitud, les devastacions produïdes pels esllavissaments tenen el seu origen en el mal ús del sòl mentre que les recurrents emergències causades per la sequera estan lligades a opcions agronòmiques equivocades (Leone, 2006).

Els protagonistes més sensibles a la vulnerabilitat de la natura, tant a nivell global com local, pertanyen principalment a les capes socials que viuen en àmbits d’elevada urbanització, on hi ha més demanda d’espais verds i on és més urgent solucionar els problemes de trànsit, de contaminació i d’eliminació de residus. Aquesta constatació elemental s’ha de complementar amb el fet que la tradicional “cronotopia” de la por¹ es veu alterada per l’actual compressió espai-temps, que fa que totes les informacions, fins i tot les més desagradables, estiguin molt més a l’abast. Pensem, per exemple, la facilitat amb què un esdeveniment catatròfic succeït a l’Índia o a Hondures pot ser transmès immediatament per televisió o explicat amb tota mena de detalls a Internet. L’espai irromp d’aquesta manera a les nostres cases, aguditza la nitidesa i consciència de les nostres percepcions mediambientals, i incideix negativament en els nostres estats d’ànim, tot ocasionant-nos angoixes i projectant la nostra existència quotidiana en la perspectiva global d’escenaris futurs incerts, no solament

¹ A major distància física de l’esdeveniment nefast, o a major temporalitat transcorreguda des de la seva actuació, més lleugera és l’angoixa que ens produeix.

per a nosaltres, habitants d'avui, sinó també per als nostres fills i les generacions futures (Leslie, 1996; Beck, 2006).

Un segon punt, relatiu a aquesta nova relació entre espai i temps, consisteix a mesurar la por pel medi i pel paisatge en termes d'una problemàtica de l'“ara i aquí” (tinc por de la incineradora que hi ha al costat de casa o de la fàbrica que emet fums tòxics a pocs quilòmetres de distància) fins al punt de generar alarmes i inquietud pel propi espai on s'ha viscut. El neguit existencial sorgeix per amenaces concretes a la qualitat ecològica de les geografies locals, però també per la conservació de paisatges històrics i de valuosos testimonis culturals que constitueixen la identitat dels llocs. Si fins a un passat recent els actes de protesta i el debat polític eren liderats per associacions d'àmbit nacional (en el cas italià, Itàlia Nostra, Legambiente i el Fondo per l'Ambiente Italiano) i internacional (WWF, Greenpeace), actualment cada cop hi ha més implicació directa de grups locals i moviments de ciutadans units per la por davant determinades amenaces mediambientals i paisatgístiques. Pors, angoixes existencials, pèrdua de serenitat i depressió són els principals motius que empenyen persones tranquil·les i, en general, satisfetes amb el seu individualisme, a ocupar-se de quelcom que queda fora de l'àmbit domèstic. Els polítics i empresaris locals acostumen a definir aquest activisme ocasional com a NIMBY (*not in my back yard*), és a dir, “no al meu pati del darrere”, i no amaguen un cert menyspreu per allò que defineixen com a ambientalisme extremista que, segons ells, s'oposa al progrés.

En realitat, el rerefons cultural en el qual es basa aquesta reflexió és el dels conflictes mediambientals i paisatgístics, el de la recuperació de la identitat local com a element irrenunciable per a la qualitat de vida, el de la planificació territorial més respectuosa amb el paisatge. La síndrome del NIMBY prolifera al mateix temps que les plataformes ciutadanes s'estenen allà on la “societat local” és absent, fragmentada en microcosmos hiperindividuals, units només per l'aspiració legítima (malgrat tot) al benestar material i per la quasi total absència d'esperit solidari.

Només una “societat local” madura és capaç de tenir cura del seu territori, entès com a base per a una adequada i harmoniosa activitat econòmica, però també com a suport al sentit i al plaer d’habitar-hi. Altrament, els habitants queden exclosos de tota capacitat de decisió i, per tant, estan destinats a patir opcions territorials incertes, discutibles, que produeixen impactes negatius (Magnaghi, 2000).

És massa fàcil desentendre’s dels neguits socials causats per la degradació mediambiental i paisatgística, definint-los amb l’acrònim NIMBY, deixant de banda també el sentiment d’indignació i, per tant, ignorant la veu dels qui pateixen opcions territorials aprovades en benefici d’uns pocs, com és el cas d’especulacions immobiliàries en àrees d’elevat valor paisatgístic, l’obertura de pedreres en contextos hidrogeològics delicats o la captació d’aigua freàtica per vendre-la embotellada a alt preu. En aquest sentit, al Vèneto, zona d’extraordinari èxit del model econòmic que ha passat en pocs decennis de ser una regió d’emigrants pobres a un dels territoris més opulents del planeta, la construcció en taca d’oli (*urban sprawl*) no ha aconseguit integrar-se harmoniosament amb les valuoses característiques del paisatge històric i, en particular, amb l’herència de l’arquitecte renaixentista Andrea Palladio (Vallerani, 2000; Vallerani i Varotto, 2005). És precisament per aquesta fractura creixent entre opcions polítiques i ciutadanes que el Vèneto s’ha convertit en una de les regions d’Itàlia amb el major nombre de plataformes ciutadanes de defensa del territori i el paisatge (Zamparutti, 2000).

Les moltes plataformes que han proliferat, a més de fer de portaveus a les institucions sobre el malestar que fa infelices àmplies franges de població, tenen també una discreta funció de teràpia de grup. A les plataformes es coneixen persones noves, s’hi troba algú que comparteix i escolta els neguits i les angoixes individuals, que altrament es reprimirien generant una sensació d’impotència que podria arribar a causar depressió si es deixés tancada entre les parets de casa. Les plataformes fan xarxa buscant connexions amb altres grups i coordinant-se per posar en

marxa accions comunes (Mutuo Soccorso, Itàlia Maltrattata). Entre els seus membres creix la conscienciació que és la font d'un compromís cívic més madur i profund i, per tant, ja no els preocupa només l'amenaça al seu propi "pati", sinó que es miren amb simpatia i interès també els "patis" dels altres, recuperant el sentit del bé comú que s'havia perdut en aquests darrers anys de cursa desenfrenada cap a l'èxit individual. El sentiment de pertinença a un lloc i a una comunitat, i l'interès per la seva salvaguarda pot traduir-se en la consciència de formar part de la societat. La cooperació per motius mediambientals i paisatgístics esdevé, per tant, una important oportunitat per estendre la construcció d'una comunitat que superi les polaritzacions i les limitacions imposades per relacions econòmiques, comercials i financeres per donar pas a un sentit més ampli de solidaritat (Commoner, 1975).

Paisatges, valor afectiu, arrels

La manera en què es defineix actualment l'espai viscut es caracteritza per una indiferència envers els llocs, atès que les principals accions quotidianes poden realitzar-se tranquil·lament tant aquí com en un altre indret. Fins i tot, les relacions entre les persones ja no necessiten un espai físic, sinó que es veuen afavorides per xarxes informàtiques i telefòniques que ignoren qualsevol determinisme geogràfic. La uniformitat dels assentaments, de les infraestructures i dels fluxos facilita l'adaptació als nous llocs on viure i treballar; això mateix val per als espais de lleure o de turisme (La Cecla, 2000). En definitiva, cada cop tenim menys temps i sensibilitat per a aficionar-nos als llocs, que no han de ser estimats, sinó explotats per obtenir-ne la màxima rendibilitat. Els acadèmics i planificadors investiguen aquestes geografies homologades per transmetre els resultats de les seves anàlisis no només als responsables polítics, sinó també a les associacions d'inversors, des del sector de la construcció al del comerç,

des de les indústries a les destinacions turístiques. Gran part dels economistes i dels urbanistes són encara molt respectuosos davant consignes com “desenvolupament”, “creixement”, “competitivitat”, “guany”. No és fàcil sentir afecte envers els llocs en un context de domini i creixement de la racionalitat. Dit d’una altra manera: pot ser dolorós afeccionar-se als llocs, creure en la bellesa del paisatge, lliurar-se al poder regenerador d’un escenari natural.

L’escriptor anglès Tim Parks, que ha viscut durant molt de temps a les zones rurals del Vèneto, a prop de Verona, és ben conscient que no respectar les lleis de protecció deixa indefensos gran part dels paisatges, tant els quotidians com també els paisatges d’excel·lència inclosos oficialment a les llistes de protecció (Parks, 1995). I aquí cal tornar a esmentar el Vèneto, amb la seva infinita varietat de paisatges, com una arcàdia extensa, la degradació ecològica i paisatgística del qual a partir de finals dels anys cinquanta ha estat narrada en una no gens menyspreable “literatura del neguit”. En ella hi podem trobar noms importants de la narrativa i de la poesia italiana del segle XX, com ara Guido Piovene, Pier Paolo Pasolini, Goffredo Parise o Andrea Zanzotto (Vallerani, 2005). Els textos literaris són veritablement eficaços per expressar la relació entre el neguit existencial i la pèrdua del sentit dels llocs. Es tracta de lectures que proporcionen visions geopoètiques molt útils per superar les certeses dels discursos formalitzats dels urbanistes i planificadors. En alguns textos d’autors més joves, com ara Vitaliano Trevisan, es perceben nivells d’angoixa més intensos (Trevisan, 2002), molt propers als tons desesperats i extrems que es poden percebre en els protagonistes dels conflictes mediambientals i paisatgístics més aspres, com ara el cas del Comitè de San Pietro di Rosà, en el territori de Vicenza, al bell mig dels paisatges de Palladio, on un grup de veïns del poble s’oposa sense esperança a la ubicació d’una enorme i perillosa instal·lació industrial.

El significat de la paraula paisatge s’està renovant gràcies, entre altres aspectes, a la recent signatura del Conveni europeu del

paisatge que, finalment, aborda la dimensió afectiva i sentimental dels escenaris en els quals actuen els grups socials, fonamental per a l'adquisició de la tan valorada qualitat de vida. En aquest mateix període s'intensifica l'activitat de les associacions per la defensa del paisatge, que se serveixen del llenguatge tècnic dels arquitectes o dels tècnics de la conservació dels béns historicoartístics, però que també evoquen termes relatius a l'esfera amorosa (amor, passió, cor, nostàlgia). N'és un bon exemple la iniciativa de protecció dels paisatges menors promoguda pel Fondo per l'Ambiente Italiano (FAI), que es defineixen com a "llocs del cor" i es convida les persones "enamorades" d'un indret a senyalar-lo, omplint una fitxa i enviant-la al FAI. Cadascú de nosaltres té un o diversos paisatges del cor, geografies privades en les quals la memòria i la nostàlgia han deixat substrats afectius de diferent grau d'intensitat, l'alteració o desaparició dels quals pot causar un profund dolor. En general, la geografia dels afectes coincideix amb els escenaris que han estat el teló de fons de les etapes més alegres de la vida i, en aquest cas, la nostàlgia pot posar en marxa un recorregut mental que combati el risc constant d'oblit, estimulant els records amb els quals es pugui fer front, per exemple, a la pèrdua dels valuosos topònims transmesos per la gent gran.

Cada indret custodia una llarga successió de microhistòries. Generació rere generació se succeeixen anònims creadors de paisatge, una enorme comunitat d'éssers humans que han viscut i s'han convertit en el no-res, la veu dels quals sorgeix de vegades dels textos literaris, dels documents dels arxius, de la recerca folklòrica. La consciència d'habitar es nodreix del coneixement del sentit dels llocs als quals se sent que es pertany; i això, més enllà de l'apropiació física de l'espai, i passa a ser pertinença cultural, comunitat dels símbols i dels senyals d'un territori. La necessitat humana de tenir arrels en algun indret és la necessitat de tenir un lloc estable i segur d'on partir per orientar-se i teixir relacions amb la resta del món. D'aquí deriva l'estret lligam entre microhistòries i microcosmos, en els quals es desenvolupa l'amor (i de vegades també l'odi) cap als horitzons limitats de la quotidiani-

tat: la casa, el carrer, la plaça, l'església, la taverna. Aquests són els elements entorn dels quals es concreta la formació social de la territorialitat tradicional que, en gran part dels paisatges històrics de la vella Europa, han patit ràpides transformacions econòmiques i socials, fins al punt que àmplies capes de la població ja no aconsegueixen trobar el seu lloc i reconèixer-s'hi.

Potser a través de les prescripcions del Conveni europeu del paisatge serà possible engegar una reparació sentimental dels paisatges de la quotidianitat, posant en pràctica d'aquesta manera les disposicions de les noves polítiques agràries comunitàries, tan atentes a la promoció de l'agronomia tradicional, a les cadenes alimentàries senzilles i a la recuperació dels llocs del gust. Tot esperant que es concretin aquestes esperances elaborades a nivell institucional, voltant per Europa no és difícil trobar accions locals eficaces que busquen la difusió i recuperació del sentit de pertinença als llocs dutes a terme per modestes associacions locals, amb la contribució competent i apassionada d'algun erudit aficionat.

Geografia i percepció dels riscos ambientals

L'interès per la relació entre la degradació ambiental i paisatgística i els estats depressius va aparèixer com a conseqüència del progressiu arrelament entre els geògrafs acadèmics angloamericans de l'anomenat *behavioural approach*, reconduït dins el mètode de la geografia del comportament i de la percepció, desenvolupat també, en la seva forma més estructurada, durant els anys seixanta del segle XX en l'àmbit nord-americà, en connexió amb els primers estudis sobre l'impacte psicològic dels riscos ambientals (Gold, 1980). Els temes que s'investiguen són, de fet, les reaccions emotives de les comunitats que viuen en territoris degradats i amenaçats tant per riscos d'origen natural com d'origen antròpic. En aquest sentit, contribueix eficaçment a aquest enfocament la metodologia de la psicologia ambiental de tipus cogni-

tivista, donant lloc a un període d'un o dos decennis d'important producció científica i recerca empírica. Per tant, són evidents els lligams amb els objectius, ja esmentats, de la geografia humanística, tan atenta a les famoses terres incògnites identificades per John K. Wright, l'any 1947, és a dir, la nova frontera de l'exploració científica en geografia, constituïda per les representacions mentals de la realitat, els anomenats “mons interiors” (Wright, 1947).

Imatge 2. Es donen reaccions emotives entre la població que viu en territoris degradats i amenaçats per riscos ambientals.

És en aquest context científic que es desenvolupen els estudis dedicats a la percepció dels riscos ambientals. En relació amb això, cal recordar la tasca del geògraf Gilbert White que, en la dècada dels cinquanta del segle XX, va posar en marxa al Departament de Geografia de la Universitat de Chicago un grup de recerca dedicat a l'estudi dels riscos naturals, va complementar l'interès per l'objectivitat geofísica amb l'anàlisi de les reaccions humanes d'adaptació a les situacions de risc i va utilitzar, a més, l'aportació de disciplines com la sociologia o la psicologia (Burton, Kates i White, 1978). Durant la dècada dels setanta, amb

el creixement de la sensibilitat ambiental, van aparèixer al costat d'aquestes investigacions els primers treballs sobre la percepció de la contaminació, de l'impacte ambiental de l'acció antròpica i, més en general, dels grans temes ecològics, i així es va ampliar l'interès per qüestions relacionades amb la complexitat de la relació entre el medi i l'ésser humà.

L'àmbit de recerca compartit entre ciència del territori i ciència de la ment ha exercit una fascinació indubtable creant, d'aquesta manera, una actitud interdisciplinària molt profitosa, capaç de sintetitzar la dimensió objectiva i la subjectiva. La geografia deu a aquest àmbit de recerca la contribució de la urbanística, la geomorfologia, la sociologia o les ciències naturals, mentre que es relacionen amb l'àmbit psicològic la biologia, les neurociències, les ciències socials o l'antropologia. Cal destacar que els primers resultats concrets d'aquest descobriment tan important de les correlacions possibles entre ment i territori (Bonnes i Secchiarioli, 1992) van conduir a emfatitzar l'enfocament quantitatiu, unint les instàncies experimentals de la psicologia amb les quantitatives de la nova geografia (Capel, 1988). La intuïció innovadora de les geografies mentals es va sotmetre a la primmirada graella epistemològica de la mesurabilitat, una opció massa rígida que deixava entreveure una mena de temor a no ser prou valorats davant del científisme *hard* en el qual podia recolzar-se la metodologia psicomètrica dels laboratoris de psicologia experimental com també el tradicional rigor dels col·legues geomorfòlegs i geògrafs físics. Fins a la meitat de la dècada dels setanta sembla que predomini entre els geògrafs que s'ocupen de la percepció de la geografia (especialment entre els de formació humanística i literària) un desig de legitimació "científica", fet que ocasiona que adoptin de forma passiva mètodes molt rígids i que, en seguir a cegues el mite de la identitat professional, deixin de fer una anàlisi més acurada dels significats profunds que escapen a l'enfocament quantitatiu (Bianchi, 1987).

Per tant, dins d'aquesta recerca de científicitat, es perd de vista la dimensió subjectiva, la qual cosa pot semblar una para-

doxa respecte als objectius inicials de la geografia de la percepció. El rigor de les anàlisis de laboratori realitzades per la psicologia cognitiva ens allunya de la comprensió dels significats culturals, afectius i simbòlics que interactuen en les “vivències” territorials, tan importants en la geografia humanística. Estudiar de quina manera reacciona un grup humà davant dels riscos i els neguits ambientals i paisatgístics és una bona ocasió per adoptar un enfocament geogràfic, precisament l’humanístic, en el qual convergeixen reflexions fenomenològiques i existencialistes, reactivant l’interès pel tema de les “epistemologies dèbils”, pròpies de les ciències del subjecte, contraposades a les “epistemologies fortes”, pròpies de les ciències de la natura. Ocupar-se de les veus dels vençuts, dels febles que pateixen traumes ambientals, troba un suport autoritzat en les filosofies contemporànies del subjecte i de la subjectivitat, interessades en el significat i en la construcció de sentit respecte al món. La geografia que s’hi inspira esdevé, doncs, una geografia interessada a investigar les “formes d’estar en el món”. Comparada amb les abstraccions de certa especulació filosòfica, la recerca geogràfica està interessada en un món molt més real i concret (Entrikin, 1976).

La relació entre qualitat de vida i degradació del paisatge, en aparèixer vinculada a una imprevista quantitat de problemes i angoixes existencials, només es pot entendre a partir de l’estudi dels llocs interioritzats. Aquests llocs interioritzats són productes subjectius, elaborats pels individus que viuen en un àmbit territorial específic, carregat de significats, i que poden variar segons els seus objectius existencials. L’explotació d’una pedrera de grava en un riu, utilitzant grans i sorolloses excavadores i nombrosos camions que embussen el trànsit local, genera un cert malestar entre els veïns residents i entre els amants de les excursions al riu. Així, sorgeix un conflicte entre dues maneres diferents de valorar el mateix recurs paisatgístic. El resultat és que, molt sovint, el procés de territorialització que mena a la transformació d’un espai neutral en un espai viscut no és compartit, sinó que és altament conflictiu. No és casualitat que els tribunals

de tot el món estiguin saturats per milions de plets per resoldre les picabaralles entre veïns d'escala o de jardí; i ja en aquest nivell microgeogràfic es produeixen estats depressius prou coneguts que la batalla judicial pot agreujar fins a assolir graus de violència que poden acabar en mort.

Viure en els blocs de pisos anònims dels barris populars de les ciutats mediterrànies o en les uniformes edificacions adossades de les perifèries anglosaxones afavoreix l'aparició de patologies depressives però, també és cert que l'aparent serenitat dels microcosmos rurals pot generar paisatges interiors gens idíl·lics. De fet, no és una novetat que, lluny dels conflictes i dels riscos ambientals urbans, es pot produir una dialèctica diferent, però igualment implacable, entre el bé i el mal. Les visions falsament arcàdiques d'unes zones rurals postproductives destinades al joïós repòs dels ciutadans no aconsegueixen, de fet, amagar la presència de greus riscos ambientals i paisatgístics com l'ús de pesticides, l'abocament de residus, l'explotació de pedreres, la urbanització invasiva per a l'especulació immobiliària, les noves carreteres o la contaminació de l'aigua. Fins i tot a la Toscana, potser la geografia rural postmoderna més fascinant i somiada a nivell global, s'està donant la creació de plataformes ciutadanes intensament preocupades per la degradació ecològica i fisiognòmica de nombrosos àmbits paisatgístics d'aquesta regió.

Paisatges ferits i depressió

En les pàgines anteriors s'ha mostrat que la base de la sensibilitat paisatgística no rau solament en motivacions culturals ben articulades, sinó també en actituds específiques d'avaluació cognitiva i emotiva dels contextos territorials, que es corresponen amb comportaments ben coneguts pels estudiosos de la psicologia ambiental, tot i la manca d'una literatura que expliqui la relació entre la pèrdua de la bellesa del paisatge i l'aparició del neguit. Sense voler-nos endinsar en els complexos procediments

de l'anamnesi psicològica, un bon indicador empíric de la difusió d'una sensació d'angoixa i de preocupació per la degradació visual dels paisatges és la presència contínua en els mitjans de comunicació (televisió i diaris) no tan sols de relats i cròniques, sinó també de reflexions més profundes en relació amb aquesta qüestió. Molt sovint els periodistes accentuen i dramatitzen els fets objectius amb la finalitat evident de sacsejar les consciències d'amplis sectors de ciutadans poc atents al paisatge entès com a bé comú. Es tracta, per tant, de missatges que poden activar "distorsions cognitives negatives" (Beck, 1991), és a dir, processos mentals que alteren la normalitat cognitiva i que posen en marxa un seguit de pensaments negatius automàtics, sobretot en persones ja alarmades pel destí tant del seu paisatge com d'àmbits molt més amplis situats fora de la seva quotidianitat (els paisatges nacionals, els visitats durant un viatge).

Contrastant l'experiència personal de l'autor d'incomoditat davant la pèrdua de bellesa del paisatge del Vèneto (Vallerani i Varotto, 2005) amb el diagnòstic elaborat per Aaron Beck (1991), aquest pot confirmar que hi ha una connexió estreta entre les emocions negatives suscitées pels danys ambientals i la corresponent predisposició als pensaments negatius que uniformitzen en aquest sentit tota la realitat, excloent gairebé del tot qualsevol informació positiva. La mirada pessimista esdevé dominant i s'imposa el que Beck defineix com a "bloqueig cognitiu", de manera que no s'aconsegueix copsar cap element tranquil·litzador. Tanmateix, cal precisar que la presència al Vèneto de més de 250 plataformes ciutadanes de defensa del paisatge (Zamparutti, 2000) i la constant aparició de situacions de degradació greus i objectives del paisatge, tant si són aprovades pels polítics locals com si es fan de forma il·legal, produeixen les mateixes sensacions en milers d'altres persones que ja no accepten passivament la pèrdua de qualitat del paisatge. La disminució de la confiança en les institucions, i en especial durant el període 2001-2005, quan la dreta italiana va despenalitzar els delictes ambientals i va perdonar els abusos urbanístics (Benedetti, 2006), fa créixer l'estat

d'angoixa i produeix visions catastrofistes que, si no degeneren obertament en patologies depressives, si més no creen un estat d'infelicitat i desconfiança col·lectiva.

Segons l'autor, l'angoixa catastrofista és una estratègia inconscient de defensa davant d'un possible empitjorament de la situació, com una preparació per a situacions més greus. Aquesta espècie de vacuna mental ha permès que l'autor continués sense més distraccions l'estudi de les crisis ambientals i paisatgístiques fet que li ha garantit, a més, un cert distanciament en la recollida dels testimonis dramàtics dels protagonistes de les plataformes de defensa del paisatge i de la integritat ecològica del territori. Patir pels danys soferts al paisatge crea un estat d'angoixa que és fàcil de compartir, per la qual cosa els neguits poden descarregar-se en l'acció cívica que reacciona contra les amenaces al bé comú. Tanmateix, la depressió continua sent una actitud considerablement ambigua, ja que oscil·la entre l'esfera subjectiva i el grup de defensa del paisatge, entre altres coses perquè, segons Beck, compartir les facetes negatives constitueix la base d'una dimensió més "cultural" del pessimisme, la consolidació de la qual (mitjançant comunicats de premsa, entrevistes o articles de successos) podria veure's fins i tot com una defensa contra la depressió i l'ansietat, en exterioritzar la negativitat que podria perjudicar el mateix subjecte (Beck, 1991).

Cal tenir en compte, en aquesta anàlisi, la possibilitat que existeixi un component genètic en els trastorns depressius. En efecte, a partir d'estudis sobre bessons homozigots, s'ha constatat el paper destacat de la genètica en la predisposició a les malalties depressives. En els casos més greus, el caràcter hereditari d'aquesta psicopatologia compta, almenys, en un 50-60%, mentre que per a les situacions menys preocupants no va més enllà del 10% (James, 1997: p. 31). Així doncs, no es pot excloure el paper dels condicionants ambientals, especialment quan es produeix la pèrdua de control dels esdeveniments externs que poden posar en perill el funcionament i la qualitat de l'espai viscut i, per tant, les sensacions tranquil·litzadores que regeixen

l'estimació pels llocs. L'anàlisi psicològica (Pezzullo, 2005) ha proposat diversos models de comprensió de la relació emotiva amb l'entorn, com per exemple el model bifactorial basat en els termes agradable/desagradable (definible també com a atracció i seguretat *versus* repulsió i perill) i activació-desactivació (situacions noves i complexes *versus* contextos ordinaris i privats d'estímul). Ambdues oposicions estan influïdes per l'etologia i, per tant, la degradació dels paisatges es considera com una amenaça al prototipus del "bon refugi", capaç encara de condicionar l'instint de supervivència i consegüentment la valoració subjectiva dels paisatges quotidians (Baroni, 1998).

La pèrdua traumàtica del sentit del lloc

L'estimació pels llocs, és bo repetir-ho, es veu profundament afectada per la rapidesa de les transformacions econòmiques i socials que, si bé d'una banda aporten uns avantatges innegables a la renda per càpita, d'altra banda creen ruptures sovint traumàtiques amb els estils de vida anteriors. Això és el que ha passat a Itàlia a partir del període 1960-1970 del segle xx, on la tardana adhesió a la revolució industrial va fer encara més evident el contrast entre la urbanització caòtica que malbarata recursos ambientals i el gran valor historicocultural dels paisatges heretats (Erbani, 2003). S'està donant un procés d'hibridació del paisatge ocasionat per la distribució de forma ubiqua i indiferent d'elements funcionals específics i de noves estructures entre les malles d'un valuós teixit geogràfic format per processos evolutius seculars. És aquesta evident sensació de ruptura amb les lògiques anteriors, de degradació, tant bioterritorial com formal, de pèrdua d'objectius compartits, de predomini dels beneficis d'alguns en perjudici d'una majoria silenciosa, que aguditza una creixent desil·lusió i preocupació pel futur de l'especificitat i qualitat dels escenaris en què té lloc la nostra vida quotidiana. Però la desil·lusió està provocada, també, per la incapacitat de llegir les noves

geografies, subordinades a la presumpta eficiència d'una modernitat de la qual desconfiem cada cop més.

Imatge 3. Les ràpides transformacions d'alguns paisatges fan que part de la població no s'hi reconegui.

Quan els llocs pateixen lesions, és la comunitat la que veu alterada aquella relació vital que permet el reconeixement identitari, per bé que el malestar psicològic sigui percebut principalment pels membres més sensibles del grup. L'angoixa s'estén més entre aquelles persones que assisteixen impotents al pas del cosmos de la identitat al caos del pensament únic produït per l'economia global, que converteix en inútils i superats els lligams entre comunitat i lloc i, per consegüent, les referències paisatgístiques tradicionals es redueixen a suports euclidians simples i indiferenciats, utilitzats pel mercat immobiliari amb objectius més rendibles. Sovint el màrqueting territorial utilitza les fisonomies paisatgístiques més atractives, fet que afavoreix que les forces del mercat facin el possible per expulsar els habitants autòctons i així cobrir la demanda immobiliària global (és emblemàtic el cas del centre històric de Venècia).

És evident que els éssers humans tenim una elevada capacitat d'adaptació i que, per tant, sobrevivim a noves situacions. Això és així encara que s'hagi instal·lat una sorollosa planta de producció a prop de casa, encara que els nostres costums hagin de canviar a causa de l'augment del trànsit després que l'antic horitzó d'arbres i camps hagi estat substituït per un centre comercial o per una nova urbanització, encara que ja no es pugui nedar al riu. Tal com s'ha dit en aquest capítol, és perillós i ingenu creure en la perennitat dels lligams afectius amb els llocs de la pròpia biografia. Tot canvia, és veritat, però és massa fàcil per als poders polítics, els planificadors i els inversors minimitzar els efectes col·laterals d'aquesta imparabile mitologia del desenvolupament i somriure amb menyspreu mal dissimulat davant de qui demana ser escoltat i implora diàleg per governar de forma compartida el territori. És com si la qualitat visual, és a dir, la bellesa, fos un accessori sense importància de l'existència, que es pot sacrificar pel rendiment econòmic immediat d'uns pocs. S'ha d'arribar a un compromís entre la imposició traumàtica de noves geografies i les necessitats dels actors dèbils i sensibles als valors no monetitzables de l'existència per combatre la pèrdua de llocs interioritzats, amb el seu patrimoni insubstituïble d'emocions arrelades i memòries viscudes. Perdre el "lloc" significa perdre la possibilitat de pensar el propi context i, sobretot, de pensar-se en el propi context; significa patir un atac a les capacitats de significació d'un mateix, un atac als ordres de referència més bàsics i banals de l'individu, dels quals gairebé no tenim consciència en situacions de "normalitat". Aquest "trauma geogràfic" es tradueix en un "trauma psicològic", com a lesió² de l'estructura territorial que suporta el sistema de significació social i individual, dany irreparable a la dimensió contextual de contenció i desenvolupament dels espais socials i de vida de l'individu (Pezzullo, 2005). Finalment, d'una forma molt més prosaica, la degradació del paisatge pot generar també una "ferida" econòmica, és a dir,

² Trauma deriva, precisament, del grec clàssic ferida.

pot provocar danys fàcilment mesurables causats per la depreciació del valor immobiliari de la casa situada a prop d'una fàbrica, o d'una carretera de trànsit dens, o d'una gran urbanització residencial que desdibuixa l'escenari tradicional i, per tant, els ciutadans deprimits que volen anar-se'n no aconsegueixen vendre la seva casa a un preu adequat per comprar-ne una altra en un lloc amb menys risc.

Si valorem les conseqüències econòmiques d'aquests "traumes geopsicològics", ens topem de cara amb un recorregut cultural molt innovador elaborat per les ciències econòmiques. Es tracta d'una nova comptabilitat ambiental que intenta actualitzar l'habitual i en molts aspectes, la inadequada valoració econòmica tradicional amb la introducció del concepte de qualitat de vida. De fet, s'ha demostrat que, a l'hora de descriure el benestar d'un col·lectiu, el principal indicador econòmic, el producte interior brut (PIB), és menys significatiu com més mitjanament rica és la comunitat observada, és a dir, com més satisfetes estan les seves necessitats primàries (Hamilton, 2006). Per tant, apareixen uns "límits socials del desenvolupament" que fan que l'increment de la quantitat dels béns oferts ja no es reflecteixi en un creixement paral·lel de la satisfacció (Hirschmann, 1986). No és casualitat que en els darrers anys els economistes més conscients i crítics amb el pensament únic hagin començat a ocupar-se de qüestions que tradicionalment estaven implícites en el discurs, com ara la felicitat, la satisfacció residencial, la qualitat de les relacions socials, la bellesa del paisatge. (Dasgupta, 2004; Georgescu-Roegen, 2007), i que hagin posat en guàrdia els responsables polítics i els sectors més atents de l'empresariat davant la decadència de les societats opulentes, sotmeses al nus corredís de la saturació territorial i dels corresponents conflictes entre el manteniment de la qualitat ambiental i paisatgística i la difícil coexistència de funcions productives, logístiques i residencials (Anastasia, 2005). La depressió derivada d'un trauma paisatgístic augmenta, per tant, la vulnerabilitat psicològica de l'individu i amplifica la percepció dels factors de risc. Fins i tot, en els casos en què aquest procés no

conduïx a l'aparició de formes de neguit patològic, dóna lloc a angoixes i dificultats que se sumen als problemes habituals de la vida quotidiana. En els casos en què el trencament de l'harmonia i la bellesa del paisatge quotidià afecta una comunitat que ja ha estat sotmesa a la pèrdua de la salut ecològica del seu propi territori, ens trobem davant d'una mala pràctica geogràfica de gran abast.

Hem de confiar en un retorn rigorós al compromís ètic i a la responsabilitat (Jonas, 2004), que sigui capaç de transformar els avantatges immediats, prou llaminers, en estratègies basades en la previsió i en el fet de compartir els deures comuns. La depressió i el pessimisme per l'entorn es poden guarir amb la recuperació de la dimensió de la "cura" en sentit simmelià, és a dir, recuperant una relació directa amb les fenomenologies ambientals que componen l'espai viscut i reconeixent, per tant, l'estreta dependència de l'individu respecte als altres del grup i del territori del qual obté un sentit per a la seva existència (Simmel, 1997). En definitiva, és la recerca de geografies menys egoistes i més solidàries, on el sentit d'una continuïtat civil i d'ideals sigui capaç de produir sociabilitat territorial i identificació profunda amb una evolució del paisatge respectuosa amb la qualitat històrica i ecològica.

Referències bibliogràfiques

ANASTASIA, Bruno (2005). "Nordest: dal successo alla difficile ricerca di nuove mete dins collettive", dins Francesco Vallerani; Mauro Varotto. *Il grigio oltre le siepi*. Portogruaro: Nuova Dimensione, p. 35-53.

BARONI, Maria Rosa (1998). *Psicologia ambientale*. Bologna: Il Mulino.

BAUMAN, Zygmunt (2006). *Modernidad líquida*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica. [Títol original *Liquid modernity*].

--- (2007). *Modus vivendi. Inferno e utopia del mondo liquido*. Roma: Laterza.

BECK, Aaron (1991). "Cognitive therapy: a 30 year perspective", *American Psychologist*, núm. 46, p. 368-375.

- BECK, Ulrik (2006). *La sociedad del riesgo: hacia una nueva modernidad*. Barcelona: Paidós.
- BENEDETTI, Gaetano (2006). *Politica e ambiente: bilancio della legislatura 2001-2006*. Milà: Edizioni Ambiente.
- BENNETT, Oliver (2001). *Cultural pessimism. Narratives of decline in the postmodern*. Edimburg: Edinburgh University Press.
- BIANCHI, Elisa (1987). "Comportamento e percezione dello spazio ambientale: dalla Behavioural Revolution al paradigma umanistico", dins Giacomo Corna Pellegrini. *Aspetti e problemi della geografia*. Milà: Marzorati, vol. 2, p. 543-598.
- BONESIO, Lucia (2000). *Orizzonti della geofilosofia. Terra e luoghi nell'epoca della mondializzazione*. Bolonya: Arianna.
- BONNES, Mirilia; SECCHIAROLI, Gianfranco (1992). *Psicologia ambientale*. Bolonya: Il Mulino.
- BURTON, Ian; KATES, Robert; WHITE, Gilbert (1978). *Environment as hazard*. Nova York: New York University Press.
- CAPEL, Horacio (1988). *Filosofia y ciencia en la geografía contemporánea*. Barcelona: Barcanova.
- COMMONER, Barry (1994). *En paz con el planeta*. Barcelona: RBA.
- COSGROVE, Denis (1993). *The Palladian Landscape*. Leicester: Leicester University Press.
- CRICHTON, Michael (2005). *Estat de por*. Barcelona: Edicions 62. [Títol original *State of fear*].
- DASGUPTA, Partha (2004). *Benessere umano e ambiente naturale*. Milà: Vita e Pensiero.
- DAVIS, Mike (1998). *Ecology of fear*. Nova York: Vintage books.
- ENTRIKIN, Nicholas (1976). "Contemporary humanism in geography", *Annals of the Association of American Geographers*, núm. 66, p. 615-632.
- ERBANI, Francesco (2003). *L'Italia maltrattata*. Roma: Laterza.
- GEORGESCU-ROEGEN, Nicholas (2007). *Ensayos bioeconómicos*. Madrid: Los Libros de la Catarata.
- GOLD, John (1980). *An introduction to behavioural geography*. Oxford: Oxford University Press.
- HAMILTON, Clive (2006). *El fetiche del crecimiento*. Pamplona: Laetoli.
- HIRSCHMAN, Albert O. (1986). *Interés privado y acción pública*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica.
- JAMES, Oliver (1997). *Britain on the couch: treating a low serotonin society*. Londres: Century.
- JONAS, Hans (2004). *El Principio de responsabilidad: ensayo de una ética para la civilización tecnológica*. Barcelona: Herder.
- LA CECLA, Franco (2000). *Perdersi. L'uomo senza ambiente*. Roma: Laterza.
- LATOUCHE, Serge (1995). *La Mégamachine*. París: La Découverte- Mauss.
- LEONE, Ugo (2006). *Nuove politiche per l'ambiente*. Roma: Carocci.
- LESLIE, John (1996). *The end of the world: the science and ethics of human extinction*. Londres: Routledge.
- LOMBORG, Bjorn (2005). *El ecologista escéptico*. Madrid: Espasa Calpe.
- MAGNAGHI, Alberto (2000). *Il progetto locale*. Torí: Bollati Boringhieri.
- PARKS, Tim (1995). *Italiani*. Milà: Bompiani.
- PEZZULLO, Luca (2005). *Il rischio territoriale tra geografia della percezione e psicologia dell'emergenza. Approcci teorico-metodologico ad orientamento qualitativo*. Tesi doctoral no publicada, Universitat de Pàdua.
- RELPH, Eduard (1976). *Place and placelessness*. Londres: Pion Limited.
- SIMMEL, Georg (1997). *La socievolezza*. Roma: Armando.
- TREVISAN, Vitaliano (2002). *I quindicimila passi: Un resoconto*. Torí: Einaudi.

TUAN, Yi-FU (1974). *Topophilia: a study of environmental perception, attitudes and values*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.

--- TUAN, Yi-FU (1979). *Landscape of fear*. Oxford: Basil Blackwell.

VALLERANI, Francesco (2000). "Il Veneto e le seduzioni palladiane tra senso del luogo e postmoderno", dins Cosgrove Denis. *Il paesaggio palladiano*. Verona: Cierre, p. 9-30

--- (2005). "La perdita della bellezza: paesaggio veneto e racconti dell'angoscia", dins Francesco Vallerani; Mauro Varotto. *Il grigio oltre le siepi. Geografie smarrite e racconti del disagio in Veneto*. Portogruaro: Nuova Dimensione, p. 159-185.

VALLERANI, Francesco; VAROTTO, Mauro (2005). *Il grigio oltre le siepi. Geografie smarrite e racconti del disagio in Veneto*. Portogruaro: Nuova Dimensione.

WORLDWATCH INSTITUTE (2006). *State of the world 2006*. Milà: Edizioni Ambiente.

WRIGHT, John (1947). "Terrae incognitae: the place of imagination in geography", *Annals of the Association of American Geographers*, núm. 37, p. 1-15.

ZAMPARUTTI, Anthony (2000). *Difendere l'ambiente nel Veneto: conflitti e comitati locali*. Venècia: Osservatorio sulle trasformazioni in Veneto.